

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.2:929Кістяківський

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-46-01

БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ І СОЦІОЛОГІЯ

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: bakirov.vil@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

У статті розглянуто соціологічні погляди Б. Кістяківського, його місце і роль в історії соціологічної думки. Простежено життєвий шлях науковця, становлення та еволюція його наукових інтересів. Показано, що формування соціологічних поглядів Б. Кістяківського відбувалося не в російському академічному середовищі, насиченому народницькими ідеалами, позитивістськими концепціями і, певною мірою, ідеями «легального марксизму», а в контексті впливових напрямів західноєвропейської соціологічної думки і соціальної психології, представлених у роботах Г. Зіммеля, М. Вебера, Г. Тарда, В. Вундта, а також філософського неокантіанства (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд). Неокантіанські філософські ідеї та настрої, а також західноєвропейські юридичні доктрини, з якими Б. Кістяківський ознайомився під час навчання і роботи в німецьких університетах, визначили його фундаментальний інтерес до методології соціального пізнання, до соціології права, до конституціоналізму як квінтесенції демократичної правової культури. Під впливом неокантіанства Б. Кістяківський заглибився у дослідження специфіки наукового пізнання соціальних явищ, одним із перших (якщо не першим) у світовій соціології зробив спробу системного логіко-методологічного усвідомлення соціального пізнання як такого та соціологічної науки, зокрема. Проаналізовано позиції Б. Кістяківського щодо різних тлумачень суті і завдань соціології як науки. Висвітлено його внесок у розробку логіко-методологічних засад соціологічного пізнання, критику суб'єктивізму та натуралізму в соціологічній науці; його пропозиції щодо подолання кризового стану соціальних наук; запропоноване ним рішення проблеми співвідносності соціальної необхідності та свідомої діяльності людей. Показано ставлення Б. Кістяківського до українського питання, його відданість українській культурі, роль у створенні Української академії наук.

Ключові слова: соціологія, наука, логіка, методологія, соціальні закони, держава, суспільство, право, можливість, необхідність, зобов'язання.

BOHDAN KISTYAKIVSKY AND SOCIOLOGY

Bakirov Vil – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Academism of NAS of Ukraine, Professor of the Department of Applied Sociology and Social Communication V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq. 4, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: bakirov.vil@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

The article examines the sociological views of B. Kistyakivsky, his place and role in the history of sociological thought. The scientist's life path, formation and evolution of his scientific interests are traced. It is shown that the formation of B. Kistyakivsky's sociological views did not take place in the Russian academic environment, saturated with populist ideals, positivist concepts and, to some extent, the ideas of "legal Marxism", but in the context of the influential trends of Western European sociological thought and social psychology represented by G. Simmel, M. Weber, G. Tarde, W. Wundt, as well as philosophical neo-Kantianism (G. Rickert, W. Windelband), Neo-Kantian philosophical ideas and attitudes, Western European legal doctrines, which Kistyakivsky became familiar with during his studies at German universities determined his fundamental interest in the methodology of social cognition, in the sociology of law, in constitutionalism as the quintessence of democratic legal culture. Under the influence of neo-Kantianism, B. Kistyakivsky delved into the specifics of scientific knowledge of social phenomena, he was one of the first (if not the first) in world sociology to attempt a systemic logical and methodological awareness of social cognition as such and sociological science in particular. The positions of B. Kistiakivskiy regarding various interpretations of the essence and tasks of sociology as a science were analyzed. His contribution to the development of the logical and methodological foundations of sociological knowledge, criticism of

subjectivism and naturalism in sociological science, his proposals for overcoming the crisis state of social sciences, and his proposed solution to the problem of combining social necessity and conscious human activity are highlighted. The attitude of B. Kistyakivsky to the Ukrainian question, his dedication to Ukrainian culture, his role in the creation of the Ukrainian Academy of Sciences is shown.

Keywords: sociology, science, logic, methodology, social laws, state, society, law, opportunity, necessity, obligation.

Постановка проблеми та ступінь її розробленості

Богдан Кістяківський є одним із найбільш недооцінених українських соціальних вчених, хоча він, безсумнівно, належить до мислителів, чийми зусиллями створювалася соціологія як наука. Творчості Б. Кістяківського в українській науковій літературі, на жаль, присвячено небагато публікацій. Це, перш за все, робота М. П. Василенка «Академік Богдан Олександрович Кістяківський» [1]. Це декілька статей про його юридичні та філософські ідеї та окремі згадування в енциклопедичних виданнях [3; 4; 5; 6; 7;8; 9], а також три кандидатських дисертації [10; 11; 12]. Грунтовному аналізу піддані життєвий шлях та наукова спадщина Б. Кістяківського в монографії Л. Депенчук [13].

Зазначимо, що творчість Б. Кістяківського переважно висвітлюється у правознавчому та філософському аспектах, але він був також видатним соціологом і зробив надзвичайно важливий внесок у розробку теоретико-методологічних засад соціологічного пізнання. Цей аспект наукової діяльності Б. Кістяківського спеціально розглядається в монографії А. Ручки та В. Танчера [14], у навчальному посібнику за редакцією С. Макеєва [15]. Особливої уваги заслуговує здійснений В. Бурлачуком аналіз роботи Б. Кістяківського над проектом створення наукової соціології [16]. Проте внесок Б. Кістяківського в соціологічну науку, його місце в історії соціології настільки масштабні і значущі, що існує нагальна потреба їхнього подальшого осмислення і оцінки.

Метою цієї статті є визначення місця і ролі Б. Кістяківського в історії соціологічної думки.

Виклад основного матеріалу

Для того, щоб зрозуміти особливості соціологічного мислення Б. Кістяківського, необхідно згадати його життєвий шлях, ті інтелектуальні контексти, в яких відбувалося його становлення як особистості та дослідника. Багато років він провів поза Україною, де народився 1868 року в сім'ї професора Київського університету відомого правознавця Олександра Кістяківського, який залишив помітний слід в історії вітчизняної юридичної науки. О. Кістяківський вплинув на сина Богдана тим, що прищепив йому глибокий інтерес до проблем держави і права, який керував його науковими пошуками протягом усього життя. Батько та його друзі виховали щирю любов Богдана до української культури, інтерес до українського народного життя, до культурних традицій українського народу. Богдан Кістяківський завжди цінував свою українську ідентичність, активно виступав на захист української культури, прав і свобод українського народу.

Наукову творчість Б. Кістяківського нелегко віднести до якогось певного спрямування. Коло його наукових інтересів було широким і різноманітним. Їм написано багато робіт загального політичного звучання, присвячених актуальним проблемам соціального життя. У цих роботах він намагався впровадити в суспільну свідомість принципи конституціоналізму, федералізму, громадянських права і свободи. Він надзвичайно глибоко аналізував сутність держави, природу права, був видатним теоретиком держави та права. Багато його статей, виступів у пресі виходять за рамки тієї чи іншої дисципліни, є синтезом різних теоретичних роздумів. Тому складно вичленувати у його спадщині суто соціологічні уявлення та ідеї, оцінити його внесок у становлення соціології як науки, його місце в історії соціологічної думки. Забігаючи наперед, відзначимо, що він приділяв велику увагу логіці та методології наукового соціального пізнання, методологічним проблемам загальної соціології та соціології права.

Наукова думка Б. Кістяківського, його наукові погляди та інтереси зазнали дуже серйозної еволюції. Вже в ранній юності, будучи в оточенні людей духовно вкорінених в українську культурну традицію, сповідуючих демократичні цінності та усвідомлюючих свою відповідальність за долю народу, він надихнувся національно-демократичними ідеями М. Драгоманова, до якого все життя зберігав величезну повагу. Зі своїми ровесниками він читав і розповсюджував заборонену літературу, організував у цих цілях гурток «саморозвитку», за що разом з усіма членами цього гуртка був виключений з київської гімназії, пізніше – з чернігівської гімназії, а згодом за неблагонадійність неодноразово відраховувався з різних університетів. Так, він був виключений із Київського університету, де почав навчатися на історико-філологічному факультеті. У січні 1890 року він вступив до історико-філологічного факультету Харківського університету, де під керівництвом Д. Багалія працював над історією південнослов'янських правових звичаїв (мабуть, у цей час у нього і виник глибокий інтерес до ролі норм права і моралі в регулюванні суспільних відносин). Але й із Харківського університету через зв'язки з неблагонадійними студентами Б. Кістяківського незабаром виключають. Продовжити університетську освіту за тодішніми правилами він міг лише в Юр'ївському (Дерптському) університеті, якому дозволялося приймати

«неблагонадійних» студентів з інших університетів імперії. Тут Б. Кістяківський стає студентом юридичного факультету та проводить кілька років у багатонаціональному студентському середовищі, вивчає німецьку, французьку та сербську мови. У цей період він зблизився з молодими польськими соціалістами, долучився до марксистських ідей та марксистської літератури, познайомився із соціал-демократичним німецьким рухом, організував переклад «Ерфуртської програми» К. Каутського. Молодий Б. Кістяківський, як і багато його ровесників, сприймав марксизм як нове перспективне вчення, що показує шляхи революційних суспільних перетворень. Напочатку 1891 року у Петербурзі 22-річний Б.Кістяківський знайомиться з 20-річним П. Струве, студентом юридичного факультету Петербурзького університету, співробітництво та полеміка з яким продовжаться все його подальше життя.

Влітку 1892 року Б. Кістяківського за зберігання забороненої літератури заарештували, і близько півроку він провів у Лук'янівській в'язниці. Після відбуття ув'язнення Б. Кістяківському було заборонено проживати у столицях та великих містах та відправлено на заслання. Протягом двох років він не мав права продовжувати навчання в російських університетах.

По закінченню заслання Б. Кістяківський приїжджає до Берліну, де наприкінці лютого 1895 року стає студентом юридичного факультету, вже четвертого за рахунком університету у його житті (пізніше він закінчуватиме свою докторську дисертацію ще в одному, Страсбурзькому, університеті під керівництвом В. Віндельбанда).

Бурхливий період юнацької громадської активності завершився. Б. Кістяківський повністю занурюється в інтелектуально насичену академічну атмосферу Берлінського університету, що відкривала величезні можливості для його духовного та наукового розвитку.

У Берлінському університеті і відбулася зустріч Б. Кістяківського (до того орієнтованого на заняття порівняльним правознавством) із соціологією в особі одного з найблисучіших представників західноєвропейської соціологічної думки – доцента Берлінського університету Георга Зімеля (1858–1918).

Г. Зімелю був на той час автором програмних книг «Про соціальну диференціацію» (1890) та «Вступ до науки про мораль» (1893). Але крім того, він був блисучим лектором, на лекції якого приходили студенти багатьох факультетів, представники міської інтелігенції, діячі мистецтва [див.: 17]. Роль Г. Зімеля в інтелектуальному становленні Б. Кістяківського як соціолога була, безперечно, величезна. Крім нього, Б.Кістяківський безпосередньо спілкувався з багатьма іншими видними представниками західноєвропейської соціології, філософії, психології. Він близько знав Макса Вебера (1864-1920), був знайомий із його соціологічними поглядами. Б. Кістяківський і Макс Вебер тісно співпрацювали, аналізуючи російські революційні події того часу. Чимало написано про те, що Б. Кістяківський забезпечував М. Вебера необхідною інформацією щодо цього питання. Набагато менше висвітлено явну та неявну полеміку Б. Кістяківського та М. Вебера з приводу тлумачення категорії «можливе». Цій темі присвячена докладна стаття Ю. Давидова [18]. «В особі Кістяківського, – пише Ю. Давидов, – Вебер мав справу з представником нової течії російської соціальної думки, що найбільш глибоко реагувала на ті західні новації, які уособлювали для росіян Віндельбанд, Ріккерт і Зімелю. І суперечка з ним була для Вебера суперечкою з цією течією, з його спробами по-своєму осмислити ті ж новації, які на свій манер засвоював і розвивав він сам» [18, с.714]. Якщо Б. Кістяківський категорично заперечував можливість застосування категорії «можливе» в соціально-науковому пізнанні, то М. Вебер обґрунтовував різні варіанти її використання при аналізі соціальних та історичних процесів та ситуацій.

Б. Кістяківський був добре знайомий з соціологічними поглядами Е. Дюркгайма, про що свідчить опублікована ним рецензія на книжку Селена Бугле – відомого послідовника засновника французької соціологічної школи; він перебував у знайомстві з майбутнім класиком американської соціології Р. Парком (1864-1944). Слухаючи зімелівські лекції з соціології в Берлінському університеті, Р. Парк познайомився з книгою Б. Кістяківського «Gessellshaft und Einzelwesen» («Суспільство та особистість», 1899). Пізніше він згадував, що це «була перша робота, яку я взагалі зміг знайти, де розглядалася проблема, що цікавила мене саме з тих позицій, з яких я сам став її розуміти» [цит. за: 19, с.292]. Як зазначав П. Сорокін, Б. Кістяківський у цій роботі виклав своє розуміння характерних тенденцій розвитку сучасного суспільства, багато в чому аналогічне поглядам Г. Зімеля та Ф. Тьонніса [див.: 20, р.492].

Отже, становлення соціологічних поглядів Б. Кістяківського відбувалося не в російському академічному середовищі, насиченому народницькими ідеалами, позитивістськими концепціями і, певною мірою, ідеями «легального марксизму», а в контексті впливових напрямів західноєвропейської соціологічної думки і соціальної психології, представлених Г. Зімелем, М. Вебером, Г. Тардом, В. Вундтом, а також філософського неокантіанства (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд). Безумовно, найбільш сильний вплив на нього зробив Г. Зімелю, який показав необхідність розглядати соціальні відносини, у тому числі й економічні (господарські), у нерозривному зв'язку з їхніми духовними підставами та культурними формами. Б. Кістяківський бачив у Г. Зімелі одного з найвидатніших соціальних вчених тодішньої Німеччини, щиро захоплювався ним. «Він дуже оригінальний мислитель і вмів видобути іноді з

найзвичайнішого і заяложеного матеріалу зовсім нові і несподівані результати» [13]. Незважаючи на різницю у віці та академічному статусі, Г. Зіммель та Б. Кістяківський стали друзями.

Соціологічні погляди Б. Кістяківського формувалися передусім під впливом роботи Г. Зіммеля «Соціальна диференціація», в якій предметом соціології визначаються форми соціальної взаємодії людей та доводиться, як під час спілкування та взаємодії (як індивідуальної, так і колективної) виникають право, мораль, релігійна свідомість, мова. Людська діяльність реалізує себе в різних соціальних формах спільних дій, побудованих на цінностях, нормах, ідеях, тобто культурних феноменах. Пізніше Б. Кістяківський неодноразово відштовхуватиметься від цього розуміння соціології як науки.

Докторську дисертацію, написану німецькою мовою, Б. Кістяківський завершує в Страсбурзькому університеті під науковим керівництвом Вільгельма Віндельбанда (1848-1915), який високо оцінив текст і вніс у нього багато правок.

Повернувшись із Німеччини, Б. Кістяківський зіткнувся з безліччю проблем: арешт дружини за революційну активність, неможливість з формальних причин зайняти професорську кафедру та багатьма іншими. У 1901 році він знову їде до Німеччини для продовження своїх наукових досліджень. Найвідоміший західний правознавець Г. Еллінек запрошує його в Гейдельберг, де починається їхня співпраця. Г. Еллінек високо цінував внесок Б. Кістяківського в розробку проблем методології соціальних наук.

Для викладання у російських університетах Б. Кістяківському необхідно було захистити докторську дисертацію в одному із цих університетів. У 1915 році він розпочинає переговори про захист докторської дисертації у Харківському університеті на юридичному факультеті, який був одним із найавторитетніших центрів юридичної науки. Ця ідея була підтримана професорами факультету, які добре знали внесок Б. Кістяківського в теорію держави та права, в соціологію права. Захист повинен був проходити у вигляді диспуту, який двічі відкладався через поганий стан здоров'я Б. Кістяківського. 5 лютого 1917 року диспут відбувся, пройшов дуже успішно, і юридичний факультет Харківського університету на своєму засіданні удостоїв Б. Кістяківського ступенем доктора державного права. Після захисту Б. Кістяківського було запрошено на юридичний факультет Київського університету. Але тут вибухнула лютнева революція, і країна була занурена у вир бурхливих і глибоких соціальних потрясінь.

Повертаючись до ролі Б. Кістяківського в розвитку соціологічного знання, важливо згадати, що соціологія як наука і, скоріше, як спосіб соціального мислення почала входити в російську суспільну думку вже в середині XIX століття, головним чином у межах народницького інтелектуального умонастрою, що формувався у той час. Народники, успадковуючи ідеї О. Герцена, були переконані, що для російського суспільства рух до справедливого і досконалого суспільного устрою є можливий лише через просвітництво народу (селянських мас насамперед), розвиток обцинних інститутів, поширення у масовій свідомості передових моральних ідеалів. Найкращі моральні традиції селянського обцинного життя, вважали вони, можуть привести Росію до соціалізму, минаючи стадію капіталізму. Але для цього потрібні моральні зусилля, духовний підйом, прагнення здійснення високих ідеалів. Першими російськими мислителями, які вводили соціологічні поняття у соціальне мислення, були П. Лаврів (1823-1900) та М. Михайловський (1824-1904). Будучи знайомими з ідеями О. Конта, Г. Спенсера, еволюціоністською концепцією Ч. Дарвіна, вони тим не менш активно заперечували ідеї природно-історичного перебігу подій, не погоджувалися з тим, що громадське життя підпорядковується об'єктивним законам, вважали, що його зміни визначаються суб'єктивними моментами, інтелектуальними, духовними та моральними цілями, які свідомими зусиллями найбільш освічених особистостей постулюються як справжні істини та вищі моральні ідеали.

П. Лавров, якого найчастіше називають першим російським соціологом, як і М. Михайловський, визнаючи роль «об'єктивних» і «суб'єктивних» методів у соціології, головний акцент робив на останніх, послідовно наголошуючи на визначальній ролі людських бажань, прагнень, почуттів в історичному процесі, що відкривають дорогу тим чи іншим «історичним можливостям».

До кінця XIX століття соціологічна думка в Росії колівалася між народницькими уявленнями про визначальну роль творчих особистостей та моральних цінностей у соціальних змінах та популярними марксистськими ідеями економічного детермінізму. Причому народницька традиція явно переважала і впливала на формування світогляду багатьох відомих соціологів, зокрема і П. Сорокіна, в атмосферу якої він був, як зазначає Л. Козер, занурений з раннього дитинства [див.: 19, с.419].

Наукові погляди Б. Кістяківського формувалися в іншому інтелектуальному середовищі. Хоча в молоді роки він був під впливом марксистських ідей, але основне його становлення як соціального вченого проходило в німецьких університетах, де в цей час переважали неокантіанські філософські ідеї та настрої, а також створювалися передові західноєвропейські юридичні доктрини. Це не могло не вплинути на фундаментальний інтерес Б. Кістяківського до методології соціального пізнання, до соціології права, до конституціоналізму як квінтесенції демократичної правової культури. Молодий Б. Кістяківський під впливом неокантіанства заглибився у специфіку наукового пізнання соціальних явищ. Тому він не звертався до традиційних для тогочасної західної соціології теорій соціальної структури, принципів

організації соціального життя, соціальної еволюції, соціальних реформ. Б. Кістяківський одним із перших (якщо не першим) у світовій соціології робить спробу логіко-методологічного усвідомлення соціального пізнання як такого та соціологічної науки, зокрема. Його дисертація була воістину піонерською роботою, значення якої зберігається і до наших днів.

Б. Кістяківський не прагнув запропонувати свою модель суспільного устрою, не аналізував принципи функціонування соціальних інститутів. Натомість він досліджував становлення та «роботу» соціологічних понять та категорій, природу та специфіку соціальних законів, аналізував складні процеси руху та взаємодії форм наукового соціологічного мислення. У передмові до своєї книги «Суспільство та індивід» Б. Кістяківський чітко викладає завдання свого дослідження: «Предметні та теоретичні міркування схилили мене надати цій роботі виключно методологічний характер у строгому сенсі цього слова. Керуючись логічними категоріями, я хотів би, виходячи з сутності суспільства, вивести методичні засади суспільних дисциплін та принципи їхнього розрізнення» [21, с. 15]. У цій роботі, розглядаючи надзвичайно широкий спектр методологічних проблем соціального пізнання, він скрупульозно вникає в суть природничо-наукових законів, виділяє їхні різновиди, показує їхню непридатність до аналізу суспільних процесів, пропонує оригінальне тлумачення законів, які управляють громадським життям. «При дослідженні соціальних явищ, щоб уникнути непорозуміння, навіть не слід брати до уваги власне природні закони, бо жоден із відомих нам природних законів у вузькому значенні – ані механічний, ані фізичний, ані хімічний – не може бути безпосередньо перенесений на суспільні процеси. Навіть якщо будуть відкриті закони суспільного життя, то це будуть перш за все соціальні закони, і лише як такі вони зможуть увійти до більш загального методологічного поняття, яке, можливо, також отримає найменування природного закону» [21, с. 35].

Специфіку соціальних явищ, що відрізняє їх від природних, Б. Кістяківський бачить у тому, що вони виникають у результаті взаємодії людей як свідомих істот, взаємодії їхніх емоцій, волі, почуттів, що призводить, висловлюючись сучасною мовою, до виникнення надіндивідуальних (масових) психічних феноменів, які особливо наочно проявляються у психології натовпу. Якщо в натовпі вплив людей один на одного є найсильнішим, проявляється в абсолютній формі, «то звичайні явища суспільного життя демонструють безліч ступенів подібної влади до взаємного впливу емоцій і волі як на окрему людину, так і на всіх разом. Можна сміливо сказати, що існування нашого суспільства і полягає в цій взаємодії, оскільки його головною ознакою є видозміна індивідуальних свідомостей» [21, с. 46].

Природно, що, розмірковуючи про особливості і форми соціального пізнання, Б. Кістяківський не міг не спробувати сформулювати поняття суспільства, надати йому певний категоріальний сенс. У своїй роботі він вдається до зіставлення та протиставлення понять суспільства і держави, розвиває довгий ланцюг роздумів про їхню схожість, відмінність, тотожність, приходять до думки, що реально розділити суспільство та державу неможливо. «Не тільки кожна держава одночасно є і суспільством, а й кожне суспільство явно виявляє ознаки того, що пізніше воно набуде ознак держави [21, с. 49].

Б. Кістяківський робить дуже складні спроби сформулювати своє розуміння сутності суспільства як фундаментального поняття соціального пізнання, всеосяжного простору дії соціальних законів. З цією метою він вибудовує понятійний ряд: «держава»-«народ»-«суспільство», трактуючи кожен із відповідних цим поняттям феноменів як особливу форму людського гуртожитку. Держава – об'єднання громадян, суб'єктів, наділених взаємними правами та обов'язками. Народ – спільнота людей, об'єднаних спільністю мови, освіти, виховання, історичної пам'яті. Суспільство – сукупність людей, що породжується їхньою соціально-психологічною взаємодією [21, с. 56]. Співвідношення цих понять Б. Кістяківський розуміє і представляє досить суперечливо. З одного боку, він стверджує, що поняття «суспільств» є найширшим і узагальнюючим: «Не тільки держава, а й народ у соціальному сенсі мають бути включені до поняття суспільства» [21, с. 62]. В іншому випадку він трактує суспільство як більш вузьку, безпосередньо психічну єдність, «в який на основі конкретних зв'язків відбувається постійна взаємодія окремих індивідів, що безпосередньо об'єднуються і відчують свою спільність, і яка тому може бути меншим колом, а держава і народ є більш великі єдності» [21, с. 62].

Нелегко зрозуміти міркування Б. Кістяківського про співвідношення держави, суспільства та народу. Він постійно змінює свій кут зору на поняття «суспільство», трактує його як універсальне, що охоплює абсолютно всі форми взаємодії людей, безвідносно до матеріальної інфраструктури і ціннісно-нормативних контекстів такої взаємодії. І в цьому плані, звичайно, суспільство включає як усіх людей, що належать до держави і народу, так і державу і народ в цілому [21, с. 63]. Посилаючись на історичні приклади об'єднання народу та держави (у тому числі їхніх різнорідних елементів) в єдине суспільство, Б. Кістяківський пропонує розгорнуте пояснення свого розуміння суті суспільства. «Суспільство включає, таким чином, весь народ і всю державу, а не тільки деякі тісно взаємопов'язані гомогенні процеси, тобто є єдиним процесом. Тим самим підтверджується теза про те, що поняття суспільства як єдності людей, що виникла в результаті їхньої психічної взаємодії, включає всі соціальні структури. Тепер ми можемо дати яснє і точне визначення обсягу та змісту родового поняття суспільства. Завдяки своєму обсягу, це поняття

включає всі суспільні структури або всі, що виникли внаслідок норм і правил, що регламентують поведінку, соціальні організації. Зміст цього поняття, навпаки, становлять самі люди та їхня взаємодія, тобто причинно зумовлені соціально-психологічні процеси, які відбуваються у цих рамках» [21, с. 63-64].

У своїй роботі Б. Кістяківський розглядає дуже широкого кола проблем, що мають методологічне значення, всі з яких навіть складно перелічити. Це і питання соціальної статистики та ролі статистичних категорій в аналізі та поясненні соціальних процесів, і проблема взаємодії суспільства та індивіда, до чого зобов'язує сама назва роботи. Він постійно наголошує на соціальній сутності людини, яка не дана їй від природи, але формується у процесі соціальної взаємодії людей. «Людина – суспільна істота не «від природи», вона стала такою лише під впливом суспільства. Суспільні риси людини сформувалися поступово шляхом спільного життя з іншими людьми і виявилися саме в суспільстві» [21, с.97].

Лейтмотив методологічних пошуків Б. Кістяківського – прагнення допомогти подолати кризу соціальних наук, які, як він вважав, викликали розчарування, не давали точного та об'єктивного знання про соціальні процеси, вимагали серйозного прояснення своїх методологічних підстав. «Наукова криза особливо яскраво проявляється у сфері соціально-наукового пізнання, яке цікавить нас тут спеціально, оскільки з'ясування його логічної та методологічної природи становить наше головне завдання» [22, с.43].

Вказуючи на незадовільний стан соціального пізнання, Б. Кістяківський докладно зупиняється на критичному аналізі таких впливових на початку століття напрямках, як прагматизм, натуралізм, містицизм, економічний матеріалізм (марксизм).

Прагматизм, на його думку, заперечує безумовні засади наукового пізнання, що гарантують його об'єктивність. «Замість постійних і постійних принципів прагматизм висуває як вирішальні моменти мінливі принципи фактичної придатності, користі, інтересу» [22, с. 36]. Таким чином заперечується поняття об'єктивної істини, знецінюється наукове знання, стирається різниця між науковою істиною та гіпотезою.

Ще більшому сумніву, на його думку, значущість і цінність наукового знання піддається тими російськими мислителями, які, розчарувавшись у соціальних науках, перейшли до містицизму. «...Тут ми маємо вже прямо перехід від знання до віри, відверте визнання розчарованих у науковому знанні осіб у тому, що задоволення і заспокоєння, яке вони шукали у знанні, вони знайшли тільки у вірі» [22, с. 39]. Так, М. Бердяєв, стверджував, що наукове знання є обмеженим і відносним, пізнає лише «хворе», «безглуздо-логічне» буття, що наука, говорячи правду про природу, нічого не знає і не може знати про походження самого порядку природи, про сутність буття і тієї трагедії, що відбувається в глибинах буття [22], що тільки через віру, яка на відміну від наукового знання вільна, отримується справжнє знання, яке проникає у саму сутність буття. Б. Кістяківський, категорично не приймаючи подібні звинувачення на адресу наукового знання, писав, що в науковому пізнанні істини є свобода вибору, що відкриття нової наукової думки не є примусовим актом, а вимагає сміливого польоту думки та великої сили розумового прозріння. Тільки вже встановлені наукові істини повинні сприйматися будь-якою нормальною свідомістю як щось дане. Жодною мірою віра не може бути представлена як зразок повного та досконалого знання перед обмеженістю наукового пізнання, перед його зумовленістю категоріями загального та приватного, необхідного та випадкового, належного та неналежного. Піднесення віри над науковою істиною, резюмує він, повертає містиків до Тертуліана.

Б. Кістяківський гранично чітко і конкретно критикує перенесення природничо-наукових методів у дослідження соціальних явищ. Він проводить суттєву різницю між пізнанням природи і пізнанням суспільства, відштовхуючись від критики органічної школи, яка ототожнювала суспільство і біологічний організм, чи проводила з-поміж них ототожнюючі аналогії. Він підкреслює, що прибічники органічної теорії суспільства помилково вважали, що уподібнення суспільства біологічному організму може дозволити соціальним наукам приходити до так само точних і достовірних результатів, як і природознавство [22, с. 45]. «Зрозуміло, - пише він, - що тлумачення суспільства як живої істоти саме по собі нічого не пояснює. Воно схоже на безглузду тавтологію, бо природно, що суспільство визначається колективною єдністю людей. Але варто лише поставити запитання про своєрідні особливості суспільного життя, про його норми, або закони, а також про субстанцію, в якій воно здійснюється, як відразу виникають проблеми. Саме на ці три основні питання про природу суспільства органічна теорія відповідає дуже незадовільно і вкрай суперечливо» [22, с. 26-27].

Головний недолік соціологічного організму Б. Кістяківський бачить у тому, що в руслі цієї методології ігноруються психічні взаємодії членів суспільства, духовна сфера, формування етичних та правових норм, створення відповідних їм інститутів [22, с. 31]. Практично цим твердженням до аналізу соціального життя вводиться культурна змінна, тобто, можна сказати, постулюється соціокультурний підхід до інтерпретації соціальних явищ.

Б. Кістяківський не оминає своєю критичною увагою і таку спробу пояснення соціальних явищ, як економічний матеріалізм. У методологічному відношенні він ставить його набагато вище за натуралістичний напрям у дослідженні соціальних явищ, вважає, що свої основні поняття він бере з політичної економії, тобто прагне соціально-наукового конструювання пояснення соціального процесу та

соціального розвитку [22, с. 45]. Однак і ця теорія, на його думку, переживає кризу і наближається до повного занепаду. Причина в тому, що його представники перейшли до твердження, що економічний матеріалізм належить до розряду класових, пролетарських істин, а отже, є системою тверджень, які мають виправдати віру в здійснення їхнього ідеалу. З цього приводу Б. Кістяківський є абсолютно безкомпромісним. «...Віра та її апологетика, хоч би який був зміст цієї віри, – чи є це віра в царство небесне чи земний рай – не підлягає обговоренню та оцінці з боку наукового знання» [22, с. 47].

Питання про роль тих чи інших класових, групових, соціальних інтересів у соціальному пізнанні Б. Кістяківський вирішує однозначно на користь того, що вони жодним чином не повинні впливати на його результати, що ті істини, в яких ці інтереси представлені, не можуть розглядатися як об'єктивні та наукові [22, с. 44].

Б. Кістяківський послідовно проводить лінію можливості пізнання і розуміння законів життя лише науковими методами, виключає різні форми їхнього позанаукового пізнання. Представляють інтерес його роздуми, присвячені поглядам Вернера Зомбарта (1863-1941), який стверджував, що досягти суспільство, людину та її дії слід на основі особистих переживань, що найбільш суттєвими моментами у соціально-науковому знанні, очевидно, є художня інтуїція та художня здатність відтворення. Б. Кістяківський класифікував його погляди як повний суб'єктивізм у сфері пізнання. Він не заперечував величезної ролі геніальних інтуїтивних прозрінь як у природознавстві, так і у соціальних науках, але наполягав на тому, що у кінцевому підсумку наукове знання має здобуватися відповідно до загальнообов'язкових прийомів логіки і методології [22, с. 50].

Причини кризи соціальних наук Б. Кістяківський бачить насамперед у запереченні можливості об'єктивного знання у цій галузі, у повній невпевненості в об'єктивній значущості результатів соціально-наукових досліджень. Він вказує на дві причини такого стану речей. «Перша причина полягає в тому, що соціальна наука досі не відокремилася і не емансипувалася від соціальної філософії. Друга причина невпевненості в об'єктивності соціально-наукового знання полягає у пануванні в соціальних науках особливого виду психологізму» [22, с. 52].

Як у свій час природознавство звільнилося від панування натурфілософії, так і соціальним наукам доведеться звільнитися від соціальної філософії. Але зробити це, зазначає Б. Кістяківський, їм набагато складніше, оскільки вони мають справу з людиною не лише як із продуктом природи, а й як із діячем та творцем культури. «Вони досліджують як стихійно-соціальні процеси, так і явища, які виникають у результаті духовних прагнень людини, її можливості оцінки, її ідеалів» [22, с. 52]. І все ж таки це зробити необхідно. «Щоб припинилася криза, що переживається соціальними науками, має бути перш за все знищено їхнє рабство перед соціальною філософією. Соціальні науки мають бути виведені на широку дорогу суто наукового знання, якою вже давно йдуть науки природничі. Для цього насамперед їх необхідно відмежувати від соціальної філософії, подібно до того, як природничі науки відмежовані від натурфілософії» [22, с. 53].

Щодо другої причини, то Б. Кістяківський вбачає її у поширеній наприкінці XIX – початку XX ст. психологічній редукції соціальних процесів, зведення їх до психічних процесів та пояснення соціальних явищ психологічними причинами (як, наприклад, у соціології права Л. Петражицького, дискусії з яким Б. Кістяківський згодом приділить чимало уваги, розробляючи свою концепцію соціології права). Для подолання психологізму у соціальних науках, на думку Б. Кістяківського, досить ретельного і неупередженого аналізу соціальних явищ, що не зводяться до психічних процесів, а також більш точного встановлення того, що може давати як теоретична, так і описова психологія для пізнання соціальних явищ [22, с. 54].

Ми бачимо, що Б. Кістяківський вже напочатку своєї наукової творчості чітко керується ідеєю, що соціальні явища слід вивчати, не використовуючи ті чи інші фактори, процеси, що перебувають поза суспільним життям, а відшукуючи причини, закони соціальної реальності в ній самій.

Визначаючи загальний підхід до критики та аналізу того, що вже напрацьовано соціальними науками, Б. Кістяківський поєднує всі питання, що зустрічаються на цьому шляху, в три основні проблеми. Перша основна проблема логіки та методології суспільних наук – питання про те, як утворюються соціально-наукові поняття, насамперед суспільства, держави, права, господарства тощо.

Друга проблема полягає у питанні про те, наскільки застосовне причинне пояснення до соціальних явищ. Особливий інтерес тут, з його погляду, має з'ясування принципової протилежності між встановленням, з одного боку, загальних причинних співвідношень, а з іншого – розкриттям причинного зв'язку в індивідуальних рядах подій.

Третя логічна та методологічна проблема соціальних наук полягає у визначенні ролі та значення норм у соціальному житті [22, с. 56].

Це виділення трьох проблемних полів логіки та методології соціального пізнання є принциповим для всієї подальшої наукової роботи Б. Кістяківського, оскільки внаслідок складних та дуже витончених

міркувань зумовлює появу трьох фундаментальних категорій його соціології: категорію спільності, категорію необхідності, категорію зобов'язання [22, с.57].

Дуже важливою для розуміння соціологічних поглядів Б. Кістяківського є його стаття ««Російська соціологічна школа» та категорія можливості під час вирішення соціально-етичних проблем», надрукована в збірнику «Проблеми ідеалізму» (1902 р.) та включена до книги «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук та загальної теорії права» (1916 р.). У цій статті представлено розгорнуту критику суб'єктивізму народницької соціології М. Михайловського, яка зосереджена на категорії «можливість». Це, як зазначає Б. Кістяківський, дозволяє дати цілісну картину поглядів російських соціологів [22, с.58].

Б. Кістяківський звертає увагу, що, на відміну від пізнання природи, у пізнанні соціального світу «занадто ясно виявилася корінна протилежність між стихійним ходом соціальних подій і свідомими прагненнями людини. Тепер ніхто не підлягає сумніву те глибоке гносеологічне протиріччя, що виникає між визнанням соціальних явищ, що стихійно вчиняються і є причинно зумовленими, тобто природними, необхідними, та вимогою від людини діяльної участі в соціальному процесі; адже ця участь людини має бути результатом розумного та свідомого вибору тих чи інших дій в ім'я поставленого нею собі ідеалу та сповідуюваного їм обов'язку» [22, с. 59].

Проблема поєднання соціальної необхідності та свідомої діяльності людей вирішується народницькою соціологією шляхом заперечення необхідності та проголошення «можливості» як головного пояснювального принципу подій суспільного життя. Б. Кістяківський показує, що обговорення можливості тих чи інших подій є звичайною та правомірною практикою журналістики. Газети та журнали переповнені роздумами про можливі наслідки подій, що відбулися. «... Вирішення питання про те чи інше можливе майбутнє є найбільш типовою і оригінальною рисою поточної преси. Що б не сталося у політичному світі, органи преси прагнуть один перед одним обговорити всі можливості, що виникають з подій, що виникли» [22, с. 63]. І це виправдано, оскільки преса має справу з поодинокими обставинами, за своєю природою вона повинна бути чужа будь-яким узагальненням; узагальнюючи, вона тільки ухиляється від того, стежити за чим складає її завдання [див.: 22, с. 65].

Для поодиноких конкретних явищ, їхніх комбінацій та груп категорія необхідності не застосовується. Точка зору преси робить доречними ті чи інші очікування, ті чи інші припущення і той чи інший ступінь впевненості у можливості тієї чи іншої комбінації або того чи іншого збігу обставин, які спричинять ті чи інші наслідки [див.: 22, с. 67]. Показуючи, як працює категорія «можливість» у пресі, Б. Кістяківський підводить до розуміння того, як має з тим самим матеріалом поводитися наука. «Тут може йтися, звісно, лише про науку, котра займається тим самим колом фактів і подій, як і преса, тобто про науку, що досліджує політичні та соціальні явища. Такою наукою є соціологія, чи наука про суспільство. З усього вищесказаного необхідно зробити висновок, що соціологія у протилежність пресі не повинна брати окремі політичні та соціальні події безпосередньо з життя в їхній конкретній повноті та цілісності, а повинна піддавати їх далекосяжній ретельній переробці. Це віддалення від безпосереднього сприйняття і переробка спричиняють насамперед зміну погляду. У соціології немає місця для застосування тієї, взятої з практичного життя, точки зору невпевненості у майбутньому, яка виявляється у припущенні багатьох можливостей. Область соціології є областю безумовно достовірного у соціальних явищах, тому й думка її полягає не у визначенні різних можливостей, а у встановленні необхідного» [22, с.67-68]. Саме так Б. Кістяківський формулює своє соціологічне кредо, своє розуміння «можливості», роль соціології у поясненні явищ соціального життя. Відстоюючи це розуміння, він найдокладнішим і ретельним чином піддає критичному аналізу погляди М. Михайловського, найталановитішого, на його думку, представника російської соціології. М. Михайлівський всіляко намагався довести, що Росія має можливість пропустити стадію капіталістичного розвитку і цією можливістю слід скористатися завдяки зусиллям свідомих, активних, сильних особистостей; можливість для нього цілком незалежна від необхідності, і вся енергія його як соціолога спрямована на дослідження тих процесів і явищ, у яких він передбачає комбінацію різних можливостей» [22, с. 73]. М. Михайлівський переконаний, що соціологи не повинні абстрагуватися від своїх симпатій і антипатій, повинні вставати на бік тих людей, інтереси яких їм близькі, і визначати, що їм бажано чи не бажано. Зрозуміло, що тут не може не бути суб'єктивних розбіжностей, але наука має допомогти їх усунути. «Таким є, – цитує Б. Кістяківський М. Михайловського, – одне із завдань соціології, такі всі загальні завдання соціології. Визнавши щось бажаним чи небажаним, соціолог повинен знайти умови здійснення цього бажаного чи усунення небажаного» [22, с.76-77]. Позиція М. Михайлівського, таким чином, є цілком суб'єктивною. Соціальний процес є реалізацією чи нереалізацією будь-яких можливостей. У соціальному світі можливість переважає необхідність, і люди своєю цілеспрямованою діяльністю можуть, відкриваючи, прояснюючи можливості, втілювати у життя свої уявлення про бажаний перебіг подій. Розглядаючи міркування М. Михайловського про істину, моральні ідеали, Б. Кістяківський показує, що суб'єктивізм російського соціолога робить зміст цих понять відносним, довільним, залежним від суб'єктивних людських уподобань, і в результаті приходять до серйозного звинувачення М.

Михайловського в моральній безпринципності і релятивізмі: *категорія можливості та неможливості* виявляється виявляється *гнучким знаряддям для виправдання та пояснення чого завгодно*. Будучи за своєю сутністю втіленням відносності, вона дуже зручна для тих, хто заперечує все безумовне навіть у моральному світі, оскільки, з одного боку, вона представляє найширший простір для вибору шляхів, з іншого – навпаки, дає право послатися на безвихідь становища, якщо вибраний шлях не призводить до бажаної мети [22, с.88].

Критикуючи абсолютизацію суб'єктивних моментів у соціологічному поясненні, Б. Кістяківський, природно, не міг не бачити, що у житті величезну роль відіграють дії людей, мотивовані їхніми інтересами, пристрастями, цінностями, що вони впливають на перебіг тих чи інших подій. Як поєднати цей фактор із суспільною необхідністю, що незмінно визначає розвиток суспільства? Б. Кістяківський пропонує оригінальне, єдине свого роду рішення цієї дилеми. Так, люди у своїй активності керовані цінностями, нормами, ідеалами, моральними принципами. Але ці принципи та ідеали не суб'єктивні, не створюються людьми та соціальними групами, не зазнають еволюції. Вони, по суті, трансцендентні, існують подібно до математичних аксіом поза часом і простором і можуть поступово усвідомлюватися людьми через релігійні системи, моральні прозріння, філософські відкриття, створюючи в людській свідомості поле об'єктивного зобов'язання, яке Б. Кістяківський визначив як одну з трьох фундаментальних категорій соціологічного знання. Категорії *необхідність і зобов'язання* не суперечать одна одній, «оскільки зобов'язання вміщує в собі необхідність і височить над нею. Пізнаючи необхідність соціального процесу, людина пізнає водночас матеріал, стосовно якого, межі, у яких має виконувати свій обов'язок. Ми домагаємося здійснення наших ідеалів не тому, що вони можливі, а тому, що здійснювати їх наказово вимагає від нас і від усіх оточуючих нас усвідомлений нами обов'язок» [22, с.135].

Соціологічний світогляд Б. Кістяківського базується на категорії необхідності. Заглиблюючись у дослідження методологічних прийомів і принципів, які ведуть до встановлення соціальних законів, він виходить з того, що повинна існувати наука, яка могла б відкривати ці закони як необхідно пов'язані безпросторові і позачасові причинні співвідношення аналогічно положенням, що виробляються природознавством [22, с. 147]. Для цього має існувати відповідна наука, і Б. Кістяківський заперечує твердження, що такої науки немає. «Вона вже давно народилася і продовжує існувати, це, безперечно, наука про суспільство, або соціологія. Можна бути різної думки про завдання та цілі соціології, про досягнуті нею результати та плідність її зусиль, але не можна заперечувати, що існує відоме прагнення зробити з соціології науку про суспільство взагалі або про соціальні закони безвідносно до часу та місця. Для нас зараз важливі лише ці завдання і це прагнення, що надихають соціологічну думку» [22, с. 147].

У роботі «Державне право (загальне та російське)», зокрема у третій главі «Соціологія та соціальне вчення про державу», Б. Кістяківський спеціально зупиняється на визначенні соціології як науки, виникнення якої пов'язане з появою, крім економічних та державно-правових форм, самостійної групи фактів – фактів соціальних. Він показує, що, починаючи з робіт О. Конта та Г. Спенсера, соціології надавали характер всеосяжної соціальної науки, яка покликана узагальнювати результати інших соціальних наук. До представників цього напрямку він відносить Е. Дюркгайма, Р. Вормса, де Греефе, В. Вундта, К. Маркса, Ф. Енгельса, творців російської соціологічної школи – П. Лаврова та М. Михайлівського. Соціологія в рамках такого її розуміння має групувати та узагальнювати висновки різних соціальних наук для цілісного розуміння та пояснення соціального життя. Б. Кістяківський із цього приводу зазначає, що при створенні теорій, які охоплюють весь соціальний світ у цілому, повторюється те, що відбувається при створенні теорій, що охоплюють світ природи загалом. Слідом за Е. Кантом, він стверджує, що у цьому разі виникають однаково доведені суперечливі пари суджень (антиномії) і тому доводиться відкинути (принаймні зараз) можливість існування універсальної соціальної науки [8, с. 38]. Б. Кістяковський доводить, що у будь-якому суспільстві виникають особливі соціальні відносини, соціальні явища, які утворюються взаємодією та впливом індивідів один на одного, що породжують феномени масової психології, які не досліджуються жодною із соціальних наук. Ці явища, стверджує Б. Кістяківський слідом за Г. Зіммерлем, і становлять предмет соціології як самостійної спеціальної науки, що стоїть поруч із політичною економією та державним правом. Завдяки взаємодії, з'єднанню, роз'єднанню людей по-різному змінюються і суспільні форми, що їх пов'язують. Таким чином, резюмує Б. Кістяківський, не можна більше сумніватися, що існують дві науки соціології і, відповідно до цього, існують два поняття суспільства: одне – більш широке і всеосяжне, інше – більш вузьке і спеціальне. Універсальна соціологія розуміє під суспільством всю сукупність форм та організацій, що виробляються спільним життям людини. Соціологія як особлива дисципліна розуміє під суспільством лише ті відносини, які виникають з безпосереднього впливу людей один на одного [див.: 23, с. 40].

Б. Кістяківський зробив величезний внесок і у розвиток юриспруденції, велику увагу приділяв дослідженню ролі права в організації та функціонуванні суспільства, постійно розкривав і показував роль конституціоналізму у забезпеченні прав і свобод особистості, надзвичайно різко критикував правовий нігілізм, властивий російській інтелігенції, російській культурній традиції, російським політичним течіям – від народництва до соціал-демократизму. В збірнику «Віхи», що вийшов у 1909 році та був присвячений

аналізу уроків революції, він опублікував блискучу за формою та змістом статтю «На захист права. Інтелігенція і правосвідомість», у якій прямо і відверто написав, що духовні вожді російської інтелігенції або зовсім ігнорували правові інтереси особистості, або виявляли до них пряму ворожість, «що російська інтелігенція ніколи не поважала права, ніколи не бачила цінності в ньому; із усіх культурних цінностей право перебувало у неї у найбільшому загоні» [24, с.102]. У світогляді Б. Кістяківського право – це не зовнішній регулятор і обмежувач поведінки, а глибинна сутність справедливого і гуманного людського спілкування, фундамент демократичного життя. Це переконання він постійно проводив і обстоював у своїх роботах, присвячених конституціоналізму, правовій державі, верховенству права, правовій культурі (більш докладно див.: [25]). Правові погляди Б. Кістяківського заслуговують на окремий розгляд. Тут лише зазначимо, що він, безсумнівно, належить до засновників соціології права, призначення якої він вбачав у розгляді правових феноменів у зв'язку з соціальними структурами та відносинами, у вивченні їхньої ролі та місця в реальному соціальному житті. Б. Кістяківський розглядав право не як зведення законів, приписів, параграфів, а як «живе право», як головний соціальний феномен культури, який живе, існує, втілюється у вчинках, поведінці, стосунках людей.

Помітну роль відіграв Б. Кістяківський і в українському національно-визвольному русі [27]. У 1917 році Б. Кістяківський, який завжди приділяв велику увагу та з любов'ю ставився до української культури та історії, повертається до України. Восени цього року він починає викладати у Київському університеті та одночасно у приватному Юридичному інституті, пізніше в єдиному Київському державному українському університеті, бере активну участь у розробці та обговоренні різних законопроектів, пов'язаних зі створенням української національної системи університетської освіти, у розробці статуту Української Академії наук, створюваної В. І. Вернадським. Коли після падіння уряду Скоропадського розпочалися спроби скасування вже створеної УАН та організації замість неї нової, Б. Кістяківський один з небагатьох, хто рішуче виступив проти. У січні 1919 року його обирають до складу УАН на кафедру державного, адміністративного та міжнародного права, а в березні він обіймає посаду штатного академіка на кафедрі соціології. Після закриття УАН денікінцями Б. Кістяківський у складі делегації їздив до Ростова для переговорів про збереження академії. Переговори були марними, у грудні 1919 року УАН була оголошена колишньою. Б. Кістяківський на той час залишив Київ і переїхав до Катеринодару, де обійняв посаду професора Політехнічного інституту і де у квітні 1920 року помер після важкої операції [13, с. 156-172].

Висновки

Соціологічні, філософські та юридичні праці Б. Кістяківського пронизані гуманістичним світоглядом, щирою стурбованістю про захист прав і свобод людей, про етичні завдання соціальних наук. Він постає перед читачем не як сухий і педантичний кабінетний мислитель, який живе у світі своїх наукових абстракцій, а як людина, глибоко стурбована кризовим станом політичного життя і суспільних проблем, правовим нігілізмом, що панував у російському суспільстві, зневагою до права і моралі.

Хоча майже все своє життя Б. Кістяківський провів за межами України, він до кінця днів зберігав духовну спорідненість з українською історією, культурою, з українською національною самосвідомістю. Виходячи з великого особистого досвіду спілкування з європейськими колегами та інституціями, він був глибоко переконаний, що цінності української національної культури можуть розкритися у всій їхній повноті лише у широкому європейському соціальному та культурному контексті як його важливий та невід'ємний компонент.

Відаючи належне непересічній постаті Богдана Кістяківського – видатній особистості, талановитому науковцю та гідному сину своєї Батьківщини, Правління Соціологічної Асоціації України у 2014 році заснувало медаль його імені «За визначний внесок у розвиток соціологічної науки та освіти в Україні».

Звичайно, в межах однієї статті неможливо розкрити всі аспекти багатогранної наукової та громадської діяльності Б. Кістяківського. З огляду на це, свої подальші історико-соціологічні розвідки ми плануємо присвятити більш глибокому аналізу його соціологічної спадщини.

Список літератури:

1. Василенко М. П. Академік Богдан Олександрович Кістяківський. 16(29) квітня 1920 р. (некролог та оцінка діяльності) // Зап. соц.-екон. відділу УАН. Т. 1. К., 1923.
2. Максимов С. І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права // Вісник Академії правових наук України, 1997. № 1 (8). С. 25-35.
3. Фінько А. Є. Державотворча теорія Богдана Кістяківського в контексті формування етичного реформсоціалізму // Мультиверсум. Філософ. альманах. К., 1998;
4. Тимошенко В. Ідея прав людини у творчості Б. Кістяківського // Право України. 2011. № 8. С. 324-329.
5. Шатохін А. М. Богдан Кістяківський – соціолог, правознавець, громадський діяч // «Філософія саду і садівництва в світовій культурі: джерела та новітні інтерпретації»: зб. наук. статей за матеріалами міжнародних науково-практичних конференцій. Міністерство освіти і науки України, Уманський НУС [та ін.]. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2017. С.81-84.

6. Кушинська Л. А. Богдан Олександрович Кістяківський та його політико-правові погляди // Українознавчий альманах. Вип. 14. К.: 2014. С. 228-231.
7. Толстов І. В. Б. Кістяківський – засновник української інтегральної філософії права // Гуманітарний часопис. 2015. № 1. С. 52–57.
8. Усенко Б. Кістяківський Богдан Олександрович // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. Ф. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=709.
9. Тимошенко В. І. Кістяківський Богдан Олександрович // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / гол. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Видавничий дім «Юридична книга», 2002. Т. 1. С. 320–323.
10. Жукова Н. В. Філософсько-світоглядні засади соціально-політичної концепції Б. Кістяківського: автореф. дис. канд. філос. наук.: НАН України, Центр гуманіт. освіти. Л., 2005. 18 с.
11. Ройко Т. В. Історико-теоретична реконструкція гносеологічних засад ціннісно-оцінкового пізнання в проекті «наукової соціології» Б. Кістяківського: автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.01. Київ. Нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. К., 2009. 16 с.
12. Меленко О. В. Методологія правознавства в науковій спадщині Б. О. Кістяківського: автореф. дис. канд. юр. наук. Одеса. 2008. 178 с.
13. Депенчук Л. Богдан Кістяківський. Київ. «Основи», 1995. 174 с.
14. Ручка А. О., Танчер В. П. Курс історії теоретичної соціології. Київ: Наукова думка, 1995. 224 с.
15. Соціологія: навчальний посібник. Четверте видання / за ред. С. Макеєва. Київ: Знання, 2008. 566 с.
16. Бурлачук В. Богдан Кістяківський та його проект створення наукової соціології // Історія української соціології / за заг. редакцією К. Батаєвої, В. Бурлачука, В. Степаненка. Київ: «Кондор», 2018. С. 78-101.
17. Йонин Л. Г. Г. Зиммель – соціолог. М., 1981, 235 с.
18. Давидов Ю. М. Вебер и Кистяковский (опыт микроанализа) // Б. А. Кистяковский. Философия и социология права. СПб: РХГГ, 1998. 800 с.
19. Козер Л. Мастера социологической мысли. Идеи в историческом и социальном контексте. / пер. с англ. под ред. д. ф. н., проф. И. Б. Орловой. М.: Норма. 528 с.
20. Sorokin P. A. Contemporary Sociological Theories. N.Y. 1928.
21. Кистяковский Б. Общество и индивид (методологическое исследование). М., 2002. 160 с.
22. Кистяковский Б. А. Избранное: в 2-х ч. Ч.1. М., РПЭ. 2010. 656 с.
23. Кистяковский Б. А. Избранное: в 2-х ч. Ч.2. М., РПЭ. 2010. 376 с.
24. Кистяковский Б. А. В защиту права. Интеллигенция и правосознание // Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. М., 1909. 215 с.
25. Кралюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2020. № 1(21) URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kmapd.pdf>.
26. Гуменюк З. П. Філософський зміст функціонування правової держави у державознавчій теорії Б. Кістяківського // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки. 2016. № 845. С. 373-384.
27. Горбань Ю. А. Постагь Богдана Кістяківського в українському визвольному русі початку ХХ століття // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2010. Вип. 30. С. 71-80.

БОГДАН КИСТЯКОВСКИЙ И СОЦИОЛОГИЯ

Бакиров Виль Савбанович – доктор социологических наук, профессор, академик НАН Украины, профессор кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

В статье анализируются социологические взгляды Б. Кистяковского, его место и роль в истории социологической мысли. Прослеживается жизненный путь ученого, становление и эволюция его научных интересов. Подчеркивается, что формирование социологических взглядов Б. Кистяковского происходило не в российской академической среде, насыщенной народническими идеями, позитивистскими концепциями и, в определенной мере, идеями «легального марксизма», а в контексте влиятельных направлений западноевропейской социологической мысли и социальной психологии, представленных в работах Г. Зиммеля, М. Вебера, Г. Тарда, В. Вундта, а также философского неокантианства (Г. Риккерт, В. Виндельбанд). Неокантианские идеи и настроения, а также западноевропейские юридические доктрины, с которыми Б. Кистяковский познакомился во время обучения и работы в немецких университетах, определили его фундаментальный интерес к методологии социального познания, к социологии права, к конституционализму как квинтэссенции демократической правовой культуры. Под влиянием неокантианства Б. Кистяковский погрузился в исследование специфики научного познания социальных явлений, одним из первых (если не первым) в мировой социологии сделал попытку системного логико-методологического осмысления социального познания как такового и социологической науки, в частности. Анализируются позиции Б. Кистяковского относительно различных интерпретаций сущности и задач социологии как науки. Освещается его вклад в разработку логико-методологических основ социологического познания, в критику субъективизма и натурализма в социологической науке; его предложения относительно преодоления кризисного состояния социальных наук, предложенное ним решение проблемы соотносительности социальной необходимости и сознательной деятельности людей. Раскрывается отношение Б. Кистяковского к украинскому вопросу, его преданность украинской культуре, роль в создании Украинской академии наук.

Ключевые слова: социология, наука, логика, методология, социальные законы, государство, общество, право, возможность, необходимость, обязанность.

References:

1. Vasylenko, M. P. (1923) Academician Bohdan Oleksandrovykh Kistyakivsky. 16 (29) April 1920 (obituary and evaluation of activities) // Notes of social and economic Department of UAS. T. 1. Kyiv [in Ukrainian]
2. Maximov, S. I. (1997) B. 'Kistyakivsky is an outstanding Ukrainian philosopher of law' *Bulletin of the Academy of Law Sciences of Ukraine*. 1(8). Pp. 25-35 [in Ukrainian]
3. Finko, A. E. (1998) 'State-building theory of Bohdan Kistyakivsky in the context of the formation of ethical reformsocialism' *Multiversum. Philosophical. almanac*. Kyiv [in Ukrainian]
4. Tymoshenko, V. (2011) 'The idea of human rights in the work of B. Kistyakivsky' *Law of Ukraine*. № 8. P. 324-329 [in Ukrainian]
5. Shatokhin, A. M. (2017) 'Bohdan Kistyakivsky – sociologist, jurist, public figure' *"Philosophy of gardening and horticulture in world culture: sources and latest interpretations": a collection of scientific articles on the materials of international scientific-practical conferences*. Ministry of Education and Science of Ukraine, Uman NUS [etc.]. Uman: Publisher "Sochinsky M.M". Pp. 81-84 [in Ukrainian]
6. Kushinskaya, L. A. (2015) 'Bogdan Alexandrovich Kistyakivsky and his political and legal views' *Ukrainoznavchy almanac* Vol. 14. Pp. 228-231 [in Ukrainian]
7. Tolstov, I. V. (2015) 'Kistyakivsky – the founder of the Ukrainian integrated philosophy of law' *Humanitarian Journal*. 1. C. 52-57 [in Ukrainian]
8. Usenko, B. (2013) 'Kistyakivsky Bohdan Oleksandrovykh' *Encyclopedia of Modern Ukraine: electronic version* [online] / ch. editors: Dziuba, I. M., Zhukovsky, A., Zheleznyak, M. G. etc.; NAS of Ukraine. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. Available at: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=709 [in Ukrainian]
9. Tymoshenko, V. I. (2002) 'Kistyakivsky Bohdan Oleksandrovykh' *Anthology of Ukrainian legal thought: in 6 volumes / Vol. 1*. ed. Shemshuchenko, Yu. S. Kyiv: Yuridychna Kniga Publishing House Vol. 1. P. 320–323 [in Ukrainian]
10. Zhukova, N. V. (2005) Philosophical and ideological principles of the socio-political concept of B. Kistyakivsky. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Sciences: NAS of Ukraine, Center for Humanities. education. Lviv. [in Ukrainian]
11. Royko, T. V. (2009) Historical-theoretical reconstruction of the epistemological foundations of value-evaluative cognition in the project of «scientific sociology» by B. Kistyakivsky. Abstract. of the dissertation for the degree of Candidate of Sociological Sciences: 22.00.01. Kyiv. National University named after T.G. Shevchenko. [in Ukrainian]
12. Melenko, O. B. (2008) Methodology of jurisprudence in the scientific heritage of B. O. Kistyakivsky. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Law. Odesa [in Ukrainian]
13. Depenchuk, L. (1995) Bohdan Kistyakivsky. Kyiv. "Osnovy" [in Ukrainian]
14. Ruchka, A. O. and Tancher, V. P. (1995) Course in the history of theoretical sociology. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian]
15. Makeev, S. (ed). (2008) Sociology: a textbook. Fourth edition. Kyiv: Znannia [in Ukrainian]
16. Burlachuk, V. (2018) 'Bohdan Kistyakivsky and his project of creating scientific sociology' *History of Ukrainian sociology* in Batayeva, K., Burlachuk, V. and Stepanenko, V. (eds.). Kyiv: Condor [in Ukrainian]
17. Ionin, L. G. (1981) G. Simmel – sociologist. Moscow [in Russian]
18. Davydov, Yu. M. (1998) 'Weber and Kistyakovsky (experience of microanalysis)' *B. A. Kistyakovsky. Philosophy and sociology of law*. St. Petersburg: RCGI [in Russian]
19. Kozler, L. (1995) Masters of Sociological Thought. Ideas in historical and social context. Moscow: Norma [in Russian]
20. Sorokin, P. A. (1928) Contemporary Sociological Theories. N.Y.
21. Kistyakovsky, B. A. (2002) Society and the individual (methodological study) Moscow [in Russian]
22. Kistyakovsky, B. A. (2010) Selected: in 2 parts. Part 1. Moscow [in Russian]
23. Kistyakovsky, B. A. (2010) Selected: in 2 parts. Part 2. Moscow [in Russian]
24. Kistyakovsky, B. A. (1909) 'In defense of the law. Intelligentsia and legal consciousness' *Milestones. Collection of articles about the Russian intelligentsia*. Moscow [in Russian]
25. Kraliuk, P. M. (2020) 'Bogdan Kistyakivsky: apologist of the law state' *Journal of the National University "Ostroh Academy". "Law" series* 1(21) Available at: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmad.pdf>.
26. Humeniuk, Z. P. (2016) 'Philosophical content of the functioning of the rule of law in the theory of political science of B. Kistyakivsky' *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series: Legal Sciences* №845. Pp. 373-384 [in Ukrainian]
27. Gorban, Yu. A. (2010) 'The figure of Bohdan Kistyakivsky in the Ukrainian liberation movement of the early twentieth century' *Pages of history: a collection of scientific works* Issue 30. P. 71-80 [in Ukrainian]